

A. Caferoğlu

ESKİŞEHİR AĞIZLARI ÜZERİNE BİR DENEME

1949 yılı yazında diyalektolojisi üzerinde çalıŐmalarda bulunduğum Eskişehirde, iktisadi, coğrafi ve saire durumları itibarı ile mütemediyen geliŐmeđe ve büyümeğe mütemayil ülke ağızlarının derlenmesinde, bir an evvel acele gösterilmesi zaruretine bir kere daha kanaat getirmiş oldum. 10 yıl gibi mazi dahi denilemeyecek kadar kısa bir zamanda, iktisaden gelişen, nüfusça dört-beŐ misli artan Eskişehir, her bir cepheden yükselmesine rağmen, diyalektoloji bakımından, büyük kayıplara uğramıştır. Şu kadar ki, bugün, sâf Eskişehir ağzına ancak Őehrin ‹Odun-pazarı› denilen eski bir mahallesinde rastlamak kabildir. Őehrin diğer bölümleri yeni gelen bir çok unsurlarla iskân edildiğinden, burada her yerde olduğu gibi, İstanbul Őivesi teessüs etmiştir. Bu yüzden, tabii olarak, Eskişehirin öz ve eski dil yadigârı da ortadan kalkmıştır. Dikkate Şayandır ki, yeni genç nesil de bu ana-baba yadigârına, bir türlü ısınamamış ve Eskişehirin halis öz Őivesini, ya Eskişehirin eski neslinde, ya da Şive ve ağız hususiyetlerini nisbeten muhafaza edebilen köylerde aramak lâzım gelmektedir. Bundan dolaydır ki, 1949 yılı Anadolu diyalektolojik araŐtırmaların 14. üncüsünü, tamamiyle EskiŐehire hasretmek mecburiyetinde kaldım. Ve bir aya yakın devam eden bu çalıŐmalarımnda, itiraf etmek lâzım gelir ki, başta Eskişehir valisi sayın Ahmet Kınık olmak üzere, lise müdürü İzzet Deliçay'ın, Bekir KaracaŐehir'in, yakın alâkaları olmamış olsa idi, bütün gayretlerime rağmen, belki de eli boş dönmüş olacaktım. Hele talebelerimden İsmail Sarar'ın bu araŐtırmamdaki hizmeti oldukça kıymetli olmuştur. Bütün bu arkadaşlara burada, candan teŐekkürlerimi sunmayı kendime bir borç bilirim.

Eskişehir ve yöresi ağızları, tabii diğer Anadolu merkezlerinde olduğu gibi tamamiyle kendisine mahsus bazı hususiyetlere malik olup, diğer komŐu vilâyet ağızları tesirini de hissetmiştir. Biraz aŐađıda tesbit edilen dil kurallarından da anlaşılacağı veçhile, Eskişehir vilâyeti ağızlarını, bir taraftan muhtelif devirlerde

iskân edilen, Türk boy, kabîle, âşiret ve kavimlerinin dil hususiyetlerinden tereküp eden bir ağız olduğu gibi, bir taraftan da çevrelendiği Bilecik, Ankara, Afyon, Kütahya, Konya gibi vilâyetler ağızlarının da tesirinde kalmıştır. Ancak bu sonuncusu, daha fazla, her vilâyet sınırında bulunan köy ve sahalarda açıkça görülmektedir. Zira bu vilâyetlerin her birisinin, göze çarpacak derecede malik oldukları bâriz hususiyetler, bugün dahi buralarda kolayca tesbit edilebilmektedir. Halbuki eski iskânla yerleştirilmiş bulunan tarihî Türk boy ve âşiretlerinin, şive ve ağız hususiyetleri hakkında hiçbir bilgimiz olmadığından, bunların Eskişehir ve yöresi ağızlarındaki unsurlarını bulmak imkânsızdır. Hadizatında Eskişehir ağızlarının temelini teşkil eden etnik bünyesi hakkında da, kat'i bir fikrimiz yoktur. Olsa-olsa bazı mahallî rivayetlerle, diyalektolojik malzeme delillerine dayanarak yeni iskânlarla bu sahaya yerleştirilen halklarla muhtelif vesika ve toponimler sayesinde eski Türk boy, âşiret ve halkları hakkında bir ip ucu elde edilmiş olur. Nitekim bugün Eskişehir vilâyeti köylerinden bir çoğunda sınır dışı Balkan yarımadasından, Rusyadan hicret etmiş Türk halkları iskân edildiği, hem tip ve hem şivece kolayca tefrik edilmektedir. Bunlardan bir kısmı çok yakın bir iskân tarihinin unsurları olduklarından, Anadolu ağızları dışında kalan kendi ana şivelerini bile muhafaza etmektedirler. Daha eski çağ iskânlarla yerleşen, Türk boy, âşiret ve kabîlelerine gelince, bunların bu sahadaki yerleşmelerine dair en canlı vesika hâlâ hatıralarını yaşatan toponimlerle, yer ve köy adları olarak muhafaza edilegelen has adlarda bulmak mümkündür. Nitekim bugünkü Eskişehir vilâyeti toponimleri arasında, köy adları olarak eski: Kayı, Başkurt, Laçın, Kınık, İmrâlı, Kargın, İğdır, Bükdüz, Çandır = Çavundur, Türkmen, Tatar, Yörük ve ilâh. gibi Türk boy ve âşiret adlarına rastladığımız gibi, eski Türk büyüklerinin adlarını yaşatan: Hüdavendigâr, Osmaniye, Danişmend, Devletşah, Şihlar, Melek, Sancar, Seyit Gazi, Bektaşpınar, Gazi gibi köy adları da mevcuttur. Bunların dışında yerli toponimlerde yer bulmamış, fakat yine eski çağ iskânlarında buraya yerleştirilen ve zamanla Eskişehir ağızlarında tesirleri şüphesiz olan Kurtulmuş, Kara-Keçili, Geygeller = Abdallar, Yörükler gibi âşiretler de vardır. Bunlar dağınık halde bir çok köylerde yerleşmiş ve kendilerine hâs ağızlarını da muhafaza etmişlerdir. Hele Geygel'lerin «gizli dil» diye adlandırabileceğimiz hususî bir dile malik olmaları, ayrıca bu dil üzerinde de durmamızı icap ettirmektedir.

GEYGEL'LERİN "GİZLİ DİLİ"

Sırf bir tesâdüf eseri olarak izine, 1938 yılı Burdur, Isparta ve Muğla gezisinde, Burdurda rastladığım Geygel'lere ait gizli dil hakkında, aşağı - yukarı 15 yıldan beri, muhtelif Anadolu bölgelerinde mâlûmat toplamağa çalıştım. Fakat bütün gayretlerime rağmen, 1943 yılında yayınladığım *Anadolu Ağızlarından Toplamalar*, İstanbul, (s. 196 - 198) deki bu dile ait küçük örneğe yeni bir şey katmağa muvaffak olamadım.

Bir aralık Tokatta rastladığım bir Geygel yörüğünden, aynı vilâyet dâhilinde, haklarında şimdilik, hiçbir yerde mâlûmat bulamadığım, bu Türk boyuna ait birkaç köyün mevcûd olduğunu öğrendim! Ve aralarında konuştukları Argoya ait onbir kelimeyi tesbite muvaffak oldum [bk. A. Caferoğlu, *Sivas ve Tokat İlleri Ağızlarından Toplamalar*, İstanbul, 1944, s. XX — XXI], fakat bunlar benim eski bildiğime yeni birşey ilâve etmekten çok uzak kaldı. Bundan birkaç yıl sonra, 1947 yazında Orta - Anadolu ağızları üzerinde yaptığım araştırmalarımda, Kırşehir toponimleri arasında, Geygel'lerin adına izâfeten bir-iki köyün de bulunduğunu ortaya çıkardım. Lâkin bu araştırmam da «Gizli Dil» bahsinde verimsiz kalarak, ancak, bir-iki karakteristik Anadolu toponiminin tesbîti çerçevesi dışına çıkmadı [bk. A. Caferoğlu, *Kırşehir vilâyetinin bugünkü etnik teşekkülüne dair notlar* Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 1946, II, s. 83 - 86] nihayet, bu yılki yaz tâtilinde, Eskişehirde yapmakta olduğum araştırmamda, yine bir tesâdüf eseri olarak tanıştığım, Kayapınar köyünden Mehmet Türkmen vâsıtasıyla her ne kadar Geygel'lerin, kendi uruğları arasında, husûsî veyâhut gizli bir dilleri yok ise de, konuşmalarında, kendilerince bilinen bâzı kelimelerin kullanıldığını öğrendim. Ondan elde ettiğim husûsî kelimeler şunlardır: g'erez — iyi; g'uynu — fena; manış — yabancı, müdür, misâfir ve emsâli; yeken; — para; civır — kız, gelin, kadın ve emsâli; pat — tüfenk; marıf — nasıl; g'eder — eşek (ar.) dabı — beygir; naş — ver, al; hezik — dövme; g'önç; deslemek (f.) — satın almak. Bu kelimeler dışında ayrıca Mehmet Türkmenden aşağıdaki bir cümleyi de tesbît edebildim :

Bu dabı g'erez yekeni naş

Bu beygir iyidir parayı ver al

Elde edilen bu küçük kelime serveti ile vaktiyle, Burdur'da derlediğim Geygel'lere ait Gizli Dil malzemesi arasında, sathî bir

mukayese yapılacak olursa, her iki sâhâ Geygel uruğu «Gizli Dili» arasında bir benzerliğin göze çarptığı görülür. Nitekim her iki mıntakada da *naş* kelimesi, «vermek» mânasında olarak kullanıldığı gibi, tüfenk, tabanca mânasında kullanılan Eskişehir *pat* ∞ Burdur *patlanğuş* kelimeleri de aynı bir kökten türetilmiştir. Filvâki diğer kelîmeler arasında, buna bir misâl olarak meselâ «kız, kadın» gibi mânâyâ delâlet eden mefhum mukabilinde kullanılan, Eskişehirde *Cıvır*, Tokatta *Camze*, Burdurda *Çay* ∞ *Çaycuna* kelimeleri arasında muayyen bir benzerlik ve karâbet göze çarpıyorsa da, yukarıda tesbit ettiğim iki kelîme arasındaki birlik dahi, Geygel uruğunun başka - başka mıntakalarda oturmalarına rağmen müşterek bir «Gizli dilleri» olduğunu açıktan - açığa meydana koymağa kâfi gelmektedir. Bununla berâber, Anadolu ağızlarında görülen büyük ayrılıklar, tabiatıyla, «Gizli Dil» için de vârittir. Muhitin cemiyet şartları, ağızlarda gösterdiği tesiri, Gizli Dilden de esirgemiş değildir. Bu yüzden bu sâhâda da ufak - tefek değişikliklerin vücûde gelmesi tabiidir. Ve başka türlü de olmazdı. Zîrâ bu dil, çok mahdut ve gizli kullanılan bir varlık olduğundan, lüzûmundan fazla genişlemeğe ne tahammülü olmuş, ne de buna ihtiyaç hissedilmiştir.

Dikkate şâyândır ki Eskişehir Geygel'lerinin «Gizli Dilleri» hakkında bu mâlûmatı veren Mehmet Türkmen, Geygel uruğunu yalnız kendi öz adıyla zikretmeyip, ayrıca bir de bunlara «Abdal» vasfını vermektedir. Gerçekte bu «Abdal» tâbiri, sırf Orta - Asya uruğlarından bâzılarının mâlik oldukları «Gizli Dil» muâdili olan, «Orta - Asya musikişinasları ve artistler lonju argosu» na «Abdal» ∞ «Abdal Tili» adı verildiğinden [bk. A. L. Troitskaya, *Abdoltili - Argo tşeha, artistov i muzikantov Sredney - Azii, Sovetskoyo Vostokovedeniye*, 1948, V, s. 251 - 274], bu tâbir bize de intikal etmiş ve zamanla şarkta intişâr bulmuş olan «Abdal» uruğu izafe edilmiştir. Bundan dolaydır ki Eskişehir Geygel'leri kendi uruğ adlarıyla berâber bir de «Gizli Dil» leri yüzünden Abdallar uruğunun adını da kazanmıştır. Aynı karışıklık Kırşehir toponiminde de görülmektedir.

Orada bir köyün bir kısmına Geygel'ler, bir kısmına ise Abdallar adı verilmiştir. Târihi bir kabîle adı olan bu «Abdal» tâbirinin Ânadoludaki gelişmesi ve yayılımı ayrı bir etüde ihtiyaç gösterdiğinden, sırf «Gizli Dil» bakımından burada zikri muvâfık görülmüştür. Hazırlamakta olduğum ayrı bir tetkikte bu mesele bütün teferruatıyla izâh edilecektir. Şimdi ise asıl üzerinde durulmak istenen mevzû Eskişehir ağızlarının ana husûsiyetleridir.

Vokaller

Vokal değişmeleri

Vokal bakımından, Eskişehir vilâyeti ağızları, diğer bâzı Anadolu ağızlarında görülebilen, anormal değişmeler dışında kalmıştır. Yâni vokaller, seslerin değerlenmesinde, aslına sâdik kalarak, herhangi bir ağız için, normal sayılabilecek, değişmelere tâbî tutulmuştur. Burada, tıpkı bugünkü türkçemizde olduğu gibi, umûmiyetle ağızlarda görülen muhtelif eğintiler dışında, sekiz vokal olup, yerli ağızlara has, yeni bir vokal eklenmesine lüzûm görülmediği gibi, ayrıca herbir vokal için geniş izâhâta girişmeğe de ihtiyaç kalmamıştır.

1. Kelîme başına vokal eklenmesi (Prothese)

Konsonla başlayan kelîmelerin başına vokal eklenmesi meselesi, bütün Anadolu ağızlarında olduğu gibi, burada da daha fazla r-, l-, ile başlayan ecnebî kelîmelerde, görülmektedir. Bu kabil protheselerde, vokal daima, âhenk kanununa uygun olarak getirilir. Ms.: *ırakı* 'rakı'; *ıras* 'rast'; *ıraf* 'raf'; *irişvet* 'rişvet ∞ rüşvet'; *urba* 'ruba'; *örüşgâr* 'rüzgâr'; *ilimon* 'limon' ve saire gibi. Bununla beraber diğer bâzı Anadolu ve Türk şiveleri ağızlarında, e-, o-, ö-, ile başlayan türkçe kelîmelere getirilen, i-, u-, ü-, protheseleri Ms. "on 'on' ve saire gibi, bura ağızlarında mevcut değildir.

2. Vokal düşmesi (Vokal elision)

Kelime başındaki vokal düşmesine *ise* > *se* yahut *idi* > *di*; *ile* > *le* gibi kelîmeler dışında rastlanılmıyor. Daha fazla vurgunun yer değiştirmesi ile, tonsuz hâle gelen ilk ve orta hecelerde, görülmektedir. Ms, *yânnâ* < yanına; *elne* < eline; *vâzyette* < vaziyette; *oğ'lun* < oğ'ulun; *göynum* < gönülüm; *ordan* < oradan *gal'l'er* < qarılar; *kimnen* < kimilen; *şehirne* < şehrine ve ilâh. gibi. Fakat bâzan da vurgusuzlaşan hecelerde, vokal, düşmeyerek, yarı vokal hâlini almaktadır. *vârîmiş*, *nerî ye*, *pî ter*, *pî çağ*, *bî rağ* kelîmelerinde olduğu gibi. Tek-tük synkope'lara gelince, bundan *hepsi* < hep-i-si yahut *göksü* < köküz-i ve buna benzer -İstanbul ağızında da sağlamlanmış olan -kelîmelerde göze çarpmaktadır.

Kelîme sonundaki vokal düşmesi (Apokope), haddizâtında mevcut değildir. Ancak, iki vokal arasındaki konsonun düşmesi

ile hâsıl olan uzun vokaller yüzünden, son vokal de kendisini muhâfaza edememektedir. Ms. \bar{a} < ağa ; $\bar{s}\bar{a}$ < sağa da olduğu gibi. Yahut ta, vokalle biten biten bir kelime ile, vokalle başlayan, ikinci bir kelime arasında sıkı bir kaynaşma hâsıl olunca, birinci kelimenin son vokali düşmektedir. Ms. *nüçün*, *niçin* < ne üçün ; *ellüç* > elli üç, kelimelerinde görüldüğü gibi.

3. Vokal değişimleri

Dikkate şâyandır ki, Eskişehir vilâyeti ağızlarında, birbirinden farklı iki ağız için vârit görülen, aynı kökten türeme kelimelerde, kalın ve ince vokaller arasında bir değişme vücûda getirilmektedir. Şukadar ki, aslında ince veya kalın olan bir kelime aynı ağızda, hem ince hem de kalın olarak telâffuz edilmektedir. Ms.: *gün* ∞ *yun*, *biç-* > *biçki* ∞ *biçği* > *bışğı*, *gun* ∞ *gün* ∞ *kün* gibi. Bu kabil vokal değişimleri, bütün ağızlarda, nâdir kelimelere münhasır kalmaktadır. Nitekim bugünkü İstanbul şivesinde bile aynı kökten türeme, fakat farklı telâffuzlu *biçki* ve *bışğı* kelimelerine rastlanmaktadır.

Diğer vokal değişmelerine gelince, bunlar, artık her ağız bölgesinde, kökleşmiş ve muayyen bir ağıza hâs husûsiyetler hâline getirilmiştir. Bunlar, şöyle gelişi-güzel bir sıra hâlinde tâkib edilebilir :

e ∞ e

Aynı kelîmede, bir defasında birinci, diğer bir defasında ikinci vokalin kullanılması câizdir. Şöyle ki, bir kimse *ev* kelimesini *ev* şeklinde de telâffuz ettiği gibi, aynı kaideyi *dev* ∞ *dev* ; *enli* ∞ *enni* ; *etraf* ∞ *etraf* ve buna benzer kelimelere de teşmil etmektedir. Bana kalırsa, bu hâl, umûmiyetle bir çevre dâhilinde konuşanların, yerli halk ağızlarına uyma gayretinden ileri gelmiştir. Yâhut ta temas hâlinde bulunan, (e) li ve (e) li ağızların, zamanla birbiri ile karışmasından türemiştir. Bununla beraber, Eskişehir ağızları, nedense e sesine daha fazla düşkündürler. Bu yüzden, bunlarda -e- ler -e- olmaktadır. Ve bu hâl, aşağı-yukarı bütün hecelerde mevcuttur. Ms.: *beyim* ∞ *beyim* ; *peñcere* ∞ *peñcere* ; *beledim* ∞ *beledim* ; *teker-teker* ∞ *teker-teker* ; *sefa* ∞ *sefa* ; *deniz* ∞ *deniz* ; *señi* ∞ *seni* ; *yemen* ∞ *yemen* ; *elma* ∞ *elma* ; *selam* ∞ *selam* ; *mezal'lik* ∞ *mezarlık* ; *neler* ∞ *neler* ; *her* ∞ *her* ; *eyer* ∞ *eyer* ; *eşya* ∞ *eşya* ; *gideyim* ∞ *gideyim* ; *pelivan* ∞ *pelivan* ; *çarəsi* ∞ *çarəsi* ; *güleş* ∞ *güleş* ; *ateş* ∞ *ateş* ve ilâh gibi.

Bu deęişme, çok defâ, -y- tesiriyle de vâkî olmaktadır. Bir farkla ki, bu seferki -e- daha fazla -e- ve -a- dan türeme bir durum almaktadır. Ms.: *gideyin* < gideyim; *sareyında* < sarayında; *heýran* < hayran; *meseleyi* < meseleyi; *cezveyin* < cezveyin; *yaķeyi* < yaķayı; *arabeýnen* < arabaynan ∞ araba ile; *deýmez* < deęmez; *galayli* < řalaylı; *oleým* < olayım, kelimelerinde görüldüğü gibi.

a ∞ e

Bâzân da -e-, bilhassa son hecede, -a- dan gelişmiş bir durum almaktadır. Ms.: *gumeş* < kumaş; *yaveş* < yavaş; *yoldeş* < yoldaş; *gardeş* < kardeş; *batacek* < batacaķ; *ağırlıyaceñ* 'ağırlayacağım'; *tutmiýceñ* 'tutmayacağım', *yaķleşince* 'yaķlaşınca'; *çameşir* 'çamaşır', gibi. Bu misallerden de görüleceği üzere, bu -a- ∞ -e- değişmesi, burada bilhassa bir -ş- önünde, bir de -ecek, -acaķ, eklerinde gelişmektedir.

i ∞ e

Örnekleri az olmakla berâber, aşığıya aldığım misallerden de görüldüğü veçhile, ilk hece i-, -i- leri de değişerek e-, -e- olmaktadır. Ms.: *ehtiyar* < ihtiyar; *eñmek* < inmek; *lebas* < libas; *çeniz* < cihaz; *heş* < hiç, gibi.

e ∞ i

Aksine -e- den gelişmiş -i- ye ancak *yilli* < yerli, *virim* < veririm gibi, istisnâî, örneklerde rastlanmaktadır.

e ∞ i

Açık «e» vokalinin i şeklindeki gelişmesi, hem az ve hem de, misallerden de görüleceği üzere, ancak ilk hecede vâkî olmaktadır. Ms.: *bireket* < bereket; *ingininde* < engininde; *iyildi* < eğildi; *biyaz* < beyaz, gibi.

o, a ∞ e

o ∞ e değişmesi kendisini *sekizen* < sekiz + on kelimesinde gösterdiği gibi a ∞ e değişmesi de bilhassa *dene* < tâne; *ez* < az; *emmi* < amca; *emme* < ama da bârizdir.

u ∞ i

Eskişehir ağızları için, nisbâten karakteristik bir gelişme olarak kaydedilen u ∞ i değişmesi, dağınık bir halde, bazı kelimelerde ve her hecede, görülmektedir. Ekseriyetle, yabancı kelimelerde gelişmiş bir durumda olmakla beraber, tek-tük türkçe kelimelerde de göze çarpmaktadır. Ms.: *davıl* 'davul'; *yılaf* 'yulaf'; *çıfa* < çuğa; *marıl* 'marul'; *abığat* 'avuğat' ve *tavıķ* 'tavuķ', keli-

melerinde olduğu gibi. Ancak, *fasilye* kesilmesinde -u-, -o-, dan gelişen -i-, bir dereceye kadar, aynı kategoriye alınabilir.

a ∞ i

Bura ağızlarında -i- az olmakla berâber, bâzan, -â- dan gelişmiştir. Bu değişme *yarmıya* < yarmaya; *yıkıyıp* < yıkayıp misallerinde, hernekadar -y- tesiri ile olmuş hissini telkîn etmekte ise de, *tırış* < tıraş ve *ağışlık* < ağaçlık kelimelerinde, başka sebeplerden ileri gelmiştir.

a ∞ o ∞ u

Anadolu ağızlarında, umûmiyetle, büyük bir değişiklik gösteren vokal değiştirmeleri, geniş bir araştırmaya muhtaçtır. Yerine ve sâhâsına göre, muhtelif sebeplerden doğan bu dil gelişmesi, şüphe yoktur ki, Eskişehir için de, vârittir. Mukayesesiz, bir bakışla, incelediğimiz bu vilâyet ağızında, bu kabil vokal gelişmelerine örnek olabilecek kaide, a ∞ o ∞ u değişmesidir, Meselâ, *baba* kelimesi aynı ağızda hem *boba* hem de *buba*, *buva* gibi değişik bir telâffuza maliktir. Labial b konsonu tesiri ile vücûda gelen bu vokal değişmesi, tabîî olmakla berâber, her ağızda görülmemektedir.

Tıpkı *boba* ∞ *buba*'da olduğu gibi o ∞ u değişmesi kendisini: *urda* < ora + da; *unda* < onda; *u* < o; *un* < on; *yuğarı* > est. yok-
karu; *puz-* < boz-; *buynuz* < boynuz; *ud* < od kelimelerinde de muhâfaza etmektedir. Aksine olarak da u ∞ o değişmesi: *dodağ* < dudağ ve *doa* < duâ; *oyan-* < uyan- da mevcuttur.

ü ∞ ö

Her iki ince labial vokal, aynı kelîmede ayrı-ayrı kullanılmakla beraber, ö ye doğru temâyül, daha fazla hissedilmektedir. Ms.: *böyük* «büyük»; *gözel* «güzel»; *yörü-* «yürü-», *hökm-et-* «hükm et-»; *böyün* «bu gün», kelimelerinde olduğu gibi.

ü ∞ i ve i ∞ ü

Daha karakteristik bir hâdise ü ∞ i gelişmesinde müşâhede edilir. Bunun başlıca örnekleri *kıçık* 'küçük'; *diz-* 'düz-' teşkil etmektedir. *kıçık* ve *küçük* kelimeleri, şimdiye kadar ileri sürülen iddiâlara rağmen, başka-başka köklerden türeyen iki müstakil kelîmedir (bk. A. Caferoğlu, «küçük, çocuk, enik» kelimelerinin morfolojik ve semantik değişmelerine dair, Türk Dili Belleteni, İstanbul, 1948, sayı 11-12, s. 6-12]. Aksine olarak i ∞ ü değişmesi, çok az olmakla beraber, *müsafir* «misâfir» ve *tülkü* «tilki» kelimelerinde kendilerini muhâfaza etmiştir.

ı u ve e a

Nihâyet, vokal değişmeleri arasında, örnekleri az olmakla beraber, dikkat nazarına alınması gereken ı u ile e a değişmeleri vardır. Birinci değişme, bilhassa *pınar* 'pınar' ve *yıldız* 'yıldız'; *fırın* \rightsquigarrow *furun*, kelimelerinde tesbît edilir. İkinci değişme ise İstanbul şivesinde e palatalizasyonuna tâbî tutulmuş *yaşıl* > yeşil; *alma* > elma; *almas* > elmas, gibi bilinen örneklerde mevcûdiyetini muhâfazaya çalışmıştır.

Uzun vokaller

Uzun vokaller, bütün Anadolu ağızlarında olduğu gibi, burada da, muhtelif sebeplerle vücûda gelmişlerdir. Yabancı kelimeleri, meselâ: *nâne*, *lâle*, *nâme*, *ismâzam*, *âlem* ve başkaları gibi, haddizâtında uzun telâffuz edilenler hâriç, ekseriyetle, bu kabil vokallerin türemesi, kontraksion veyâhut iki vokal arasındaki bazı konsonların düşmesi netîcesinde, birleşen iki vokalin, erimesine bağlı kalmaktadır. Bu gibi, hallerde, bâzan, kaynaşan vokaller, hemcins olmaya da bilirler. Fakat bunlar, daha fazla ya, büzülme yâni kontamination, ya da eski diphthongue'u teşkil eden -y- (-i-) nin, kaldırılması ile olmuştur. Meselâ: *çanâ* < çanağı; *yatâ* < yatağı; *zâbî* < sâhibi; *bittâ* < bir daha; *bacâ* < bacağı; *öle* < öyle; *söledim* < söyledim; *böle* < böyle; *êle* < öyle; *ide* < iyde; *nê* < neye; *şê* < şeeye; *emên* < emeyim; ve başkaları.

Düşmesi ile, büzülme ve bundan ileri gelen, uzun vokalleri temin eden asıl konsonantlar, mahrecine göre şöyle tesbît edilebilir.

a) Dar arka-damak (spirante postpalatale) olan k, ğ, h, h ile ön-damak (spirante prépalatale) olan y sesi, buldukları hece içerisinde bir büzülme meydana getirmek sûretiyle kaybolurlar, ve kendisinden önceki vokali uzatırlar. Ms.: *âşam* < ağşam < akşam; *bâr* - > bağır-; *â* < ağa; *âr* < ağır; *da* > dağ; *ğarıcına* < karıncığına; *çocū* < çocuğu; *ğuyrū* < kıyruğu; *ölun* < oğlun; *olan* < oğlan; *yanâna* < yanāğına; *ğıracâz* < kıracağız; *çâr* - < çağır-; *sâr* < sağır; *dōru* < doğru, *bâ* < baęa; *bâşiş* < bağış; *âmet* < ahmet; *dâ* < daha; *patşân* < padişahın; *sabâleyin* < sabahleyin; *nikâmızı* < nikâhımızı; *bâçesinde* < bahçesinde; *iflâ* < iflâh; *pêlivan* < pehlivan; *vedî* < verdiği; *pekî* < pek iyi; *îsin* < iyisin; *nê* < neye; *içên* < içeyim; *köpê* < köpeğe; *dedî* < dediği; *dî* < deyi; *etekci* < etekciği ve ilâhara.

b) Bilhassa, düşmesi güney - batı Anadolu ağızlarına mahsus olan liquide-dentale -r- in burada da telâffuz edilmemesi, nâdirenen

de olsa büzülmeye meydan vermekte ve kendinden önceki vokalin uzamasına yaramaktadır. Ms.: *āşın* < arşın; *çāşı* < çarşı; *ğāşıdan* < qarşıdan. Verdiğim bu misallerden de anlaşıldığı üzere, -r-, sesi, ancak kendisinden sonra bir -ş- sesinin bulunması şartı ile düştüğü zaman, önündeki vokali uzatmaktadır. Yoksa -r- düşmesi bahsinde görüldüğü gibi, her kelîmede düşen bu ses, hiç te vokalin uzamasına tesir etmemektedir ki, bu sonuncu nokta, bura ağızlarını, İzmir ve civârı ağızlarından ayırmaktadır. Zîrâ -r- düşmesiyle hâsıl olan vokal uzaması keyfiyeti, İzmir ve yöresi ağızlarının, en bâriz vasfını teşkil eylemektedir.

c) Nihayet, vokallerin uzamasında âmil olan sebeplerden biri de, vurgu, veyâhut, nâkilin, her hangi bir kelîmedeki vokali uzatmakla, dinleyicilerin üzerinde muayyen bir tesir uyandırmak isteiyişidir. Şarkılarda bu kabil vokal uzatılması, âhenge uymakla temin edilir. Şarkıyı terennüm eden kimse, mûsikîye uymak mecbûriyetinde olduğundan, mûsikî tonuna göre, şu veyâ bu kelîmeyi, değiştirmeden uzatır. Nakil ve umûmiyetle nesirde ise vokallerin uzatılması, nâkilin keyfine ve önem verdiği kelîmeye bağlı kalır. İkinci şekilde uzatılan kelîme vokalleri, bilhassa *dēyo*, *dēyyo*, *nēyse*, *ōf*, *ōh*, *sōnra* ∞ *sōra* ∞ *sōna*, gibi kelîmeler de bârizdir.

Bâzan bu vokal uzatması, yarı uzatılma şeklinde de olur. Mûsikî âhengine, vurgu ve tonuna bağlı olan bu keyfiyet, ayrı ve geniş bir araştırmaya muhtâc olduğundan, ben bunu, burada hatırlatmakla iktifâ etmeği yerinde buldum.

Konsonantlar

Konsonant bakımından, Eskişehir ağızları, bâzı Anadolu, meselâ Sivas vilâyeti ağızlarında olduğu gibi, büyük bir çeşitlilik göstermemektedir. Bura ağızlarında, muayyen bir mahrece mensup bir konsonant, farklı eğintilere ve telâffuz temâyüllerine mâlik olmayıp, nisbeten sâbit kalmıştır. Yâni kalın gurup konsonantları, kullanıldıkları bütün hallerde, sesce sâbit bir ton hâlinde kendisini muhâfaza etmiştir. Halbuki bâzı ağızlarda, ğ, ğ sesi üç, hattâ daha fazla tonda kullanılmıştır. Aynı şey b, p, k ve sâire için de ileri sürülebilir. Bu bakımdan Eskişehir ağızları İstanbulunkine yakın bir konson sistemine mâlik olup, muhtelif değişiklikler geçirmiştir. Fonetik değerlerine göre, uğradıkları değişme ve umûmî ah avvüller şöyle olmuştur :

Postpalatale (kalın) k, ğ, g, h, h

Mahreççe, İstanbul şivesindekinden farklı olmayan k sesi, kelime başlarında istisnâsızın, ğ- olduğu halde, bütün diğer durumlarda, yâni ince kök ve eklerde kullanıldığı zamanlarda dahi, kendi varlığını aynen muhâfaza etmiştir. Ms.: kelime başında k- > ğ-, *ğar* < *kar*; *ğutardı* < *kurtardı*; *ğaşdı* < *kaçtı*; *ğız* < *kız*; *ğuzu* < *kuzu*; *ğoyun* < *qoyun*, olduğu halde, kelime ortasına ve sonunda k ∞ k dir, Ms.: *çıkacağsın*, *bağsağı*, *oğlu*, *ok*, *tok*, *ak*, *nacağ* ve sâire.

Eskişehir vilâyetinin, daha fazla Orta Anadolu vilâyetleri sınırlarına yakın pek nâdir bölgeleri ağızlarında, ince kök ve eklerde -k- konsonantının bulunduğu görülüyor. Yalnız şu farkla ki, ön ve arkasında bulunan vokaller, bu gibi hallerde, nisbî bir sûrette kalınlaşmaya doğru bir temâyül göstermektedirler. Ms.: *öksüzün*, *dökülsün*, kelimelerinde olduğu gibi. Dikkate şâyândır ki, ikinci kelime, bu şekil telâffuzunu, bütün vilâyet ağızlarına teşmîle muvaffak olmuştur. Bununla berâber -k-, bir çok defâ, âhenk kanununa uyarak, kendisini tâkib eden hecelerdeki ince vokalleri kalınlaştırmaktan geri kalmamıştır. Ms.: *bağsağı* < *bağsa* ki; *varıkan* < *varırken*; *deyorkun* < *deyor ki*; *alırkan* < *alırken* ve başkaları. Yalnız *mağsun* < *mahzun* kelimesinde k < h yerini tutmuş bulunmaktadır.

Aynı mahrece mensup spirante ğ sesi, vokaller bahsinde, düşmesi hakkında verilen izâhât dışında, başka bir husûsiyet göstermemektedir.

Kelime başında, k- yerini tutan ğ-, pek nâdir kelimelerde, bazan yumuşak k-, bazan da yumuşak g'- ye karşılık olarak kullanılmıştır. Birinci k- ∞ g- ve *ğüççük* 'küçük' ikinci g- ∞ g- ye *ğün* < *g'ün* örnek teşkil etmektedir: Sonuncu kelime, *ğün*, *ğün* telâffuzu ile, bir çok Anadolu ağızlarında, geniş bir yaylım sâhâsı bulmuş ve bu yüzden âdetâ bütün Anadoluya hâs bir kelime karakterini almıştır. Nihayet -ğ- şeddeli olarak telâffuz edilen *bağğal* < *bağğal* ve emsâli kelimelerde; kelime ortasında -k- yı temsîle çalışmıştır, Aynı şekilde, âhenk kanunu tesiriyle olsa gerek, eski *kağı* kelimesi, bura ağızlarında, bugünkü *hang'i* kelimesi yerine *hanğı* telâffuz şeklini almıştır.

Sessiz spirante h, h, umûmiyetle türkçede mevcûd olmayıp, doğrudan-doğruya yabancı kelimelere hâs bir sestir. Bununla berâber, bir çok Anadolu ağızları h sesini k mukabili olarak ge-

niş bir sûrette kullanmaktadırlar. Eskişehir ağızları, bu yoldan ayrılmış ve h, ħ seslerini, ufak bir istisnâ ile, yalnız ecnebî kelîmelerde kullanmayı tercih etmiştir. Nitekim topladığımız ağız metinlerinde geçen: *hasda, hizmetçi, ħalı, ħayır, tamaħ, ħabar, ħoş, ħatır, ħurma, ħalil, ħançal, ħak, ħaç, ħüner, havas* ∞ *heves, şehir, hanife, ħuy, her, hökm, nihayet, hemen* ve sâire hep yabancı dillerden alınmış kelimelerdir. bunlar içerisinde, dağınık ve intizamsız bir halde *f, h, ħ, y* ve *k* arasında, bâzı deġişmeler de vâkî olmaktadır. Ms. *bismillah* yerine *bismillaħ, çuħa* yerine, *çufa, mahzun* yerine *maħsun, aħşam* ∞ *aħşam, nâdiren ayşam, kave* yerine *ğayfe*, kelîmelerinde. Mâmafih, Eskişehir ağızları gibi h, ħ, seslerini sevmeyen ağızlarda, *ħan, ħatun, ħani, ħanı* gibi, eski dil yâdigârı bâzı kelîmeler dışında, daha fazla düşürölme yoluna gidilmiştir. Uzun vokaller bahsinde temâs ettiğim *pêlivan* < *peh-livan*; *zâbi* < *sahibi*; *âmet* < *ahmet*; *dâ* < *daha*; *iflâ* < *iflâh*; *nikâ* < *nikâhı sabâleyin* < *sabahleyin*; *patşâ* < *pâdişah* ve sâire kelîmeleri, bu temâyülün en iyi örneklerini teşkil etmektedirler.

Sadâyı takliden vücûda gelen kelîmelerle nida ifâde eden tâbirlerde, her iki spirante serbest olarak kullanılmaktadır. Ms. *ha, he, heç, oh, oħ, vaħ, aħ, aħ, ħırlamak, ħağğıldamak* ve emsâlinde görüldüğü gibi.

Bir çok Anadolu ağızlarında tek - tük görüldüğü üzere, Eskişehir ağızlarında da h-, birkaç kelîmeye mahsus olarak, prot-hese rolünü oynamaktadır. Ms.: *hinci, hateş, hayva*, gibi. Bunlardan sonuncusu, âdeta bütün Anadolu'ya yayılmış bir durumdadır. *Cihaz* kelimesi ise *çeniz*, şeklini almıştır.

Aynı ses gurubuna dâhil, sesli spirante ġ, ağıza göre, muhtelif gelişmeler geçirmiştir. Eskişehir ağızlarından, Ankara vilâyeti sınırlarına yakın ağızlar dışında, bu ses dikkat nazarına alınacak bir husûsiyet taşımamaktadır. Ekseriyetle, kendinden önceki vokali uzatmak şartı ile, düşmekte ve telâffuz edilmemektedir. Yalnız *buğday* kelimesinde yerini -y- ye terkle *buyday* olmuştur. Bâzan da normal olarak, bulunduğu kelîmelerde, ses değerini, aynen, muhâfaza etmektedir.

Prepalatale k, g'

Sessiz prepalatale k ile sesli g', Eskişehir ağızlarında, ufak tefek, dağınık haldeki husûsiyetler dışında, göze çaracak yeni bir deġişiklik göstermemektedir. Ancak k- sesi: *kitmiş* 'gitmiş';

künah 'günah' ve bâzan da *kün* 'gün', kelimelerinde, gayri muntazam bir halde, g'-nin yerini tutmaktadır. Bu ise, büyük bir ihtimalle, kelime başındaki g'-sesini k- olarak telâffuz eden, Şimâl ve Kırım Türklerinin, buralara yerleştirilmesinden ileri gelmiştir. Filvâki Anadolu'nun diğer ağızlarında bu gibi g'-∞k- değişmelerine de rastlanılmakla berâber, bunlar, dâimâ, münferit örneklerde görüldüklerinden, o kadar da önemli sayımayabilirler.

Ek başlarındaki k-lerin k-ya dönmesi meselesine gelince, bu herşeyden önce, yerli ses uyumu üzerine vaki olmaktadır. Eskişehir ağızlarında, bu bilhassa *ki* ile *ken*'de bârizdir. Ms.: *varırkan* < varır iken > *varırken*; *atarkan* < atar iken > *atar-ken*; *deyorğun* < deyor ki; *bağsağı* < bağsa ki; *çocuğkan*; < çocuk iken ∞ çocukken, kelimelerinde olduğu gibi.

Dikkate şayandır ki, Mihaliççık kazâsı ağızlarından bâzılarında, k-, ince bir vokal önünde olduğu zamanlarda dahi, bir nevi sertleşmeye temayül göstermekle, k-ya doğru yaklaşmaktadır, ki, bu kabil telâffuz şekli, daha fazla, Sivas vilâyeti için karakteristiktir.

Vokalle başlayan yardımcı fiillerin, -k ile biten kelimelerle birleşmesi üzerine, -k seslenerek -g' olur. Meselâ: *d'ireg'isder*, *yüreg'ister*, *böreg'isder*. Bu hâl, bâzen iki ince vokal arasında, bazı ağızlarda *g'eldig'i*, *g'ittig'i*, *verdig'i*, gibi örneklerde de kendini göstermektedir. Eskişehir Vilayeti ağızlarında, bu değişme kaidesi, tutunmuş bir durum almamıştır. Çok nâdir kimse-lerin ağızında, dağınmış bir hal almış gibidir. Ms. *Keklig'imi* kelimesinde olduğu gibi.

Nihayet *g'ine* ∞ *yine* kelimesi her iki telâffuz ile de mevcuttur. Aynı sûrette, *eksik* ∞ *eysik* şekilleri müşâhede edilir.

Dental d, t

Bir-iki, *tâ* 'daha' *tikiliyoru* ∞ 'dikiliyor, gibi kelime dışında, umûmî olarak, kelime başındaki eski türkçe t-, bura ağızlarında, kendisini sıkı bir sûrette muhâfaza edemiyerek, yerini d-ye terketmiştir. Ms.: *daş*; *dut-*; *dülbend*; *dara-*; *dağ-*; *dap-*; *dart-*; *davar*; *de-*; *diz*; *demir*; *deşik*; *desdi* ve sâire. Fiil ve isim tasnif ekleri başında, bu hâl, aynen, hâkimdir. Ms. *dosda*; *hasda*, *etdi*; *istedi*; *gaşdı*; *uşdu*; *satdı*; *gopdu*; *isdeyo*; *kürekden*; *yağdı*; *yoğdur*; *düşdü* ve ilââhiri kelimelerde olduğu gibi. Bu sûretle, d-, hâkim bir durum almıştır. Kelime ortasındaki -t- ve -d- durumu, hiçbir

husûsiyet göstermemektedir. Bâzan, aynı kelîmede, ayrı - ayrı her ikisi de kullanılmaktadır. Ancak *iptido* kelîmesinde yerini -b- ye terkle *iptiba* ve *zamana kadar* terki binde de -n- yerini tutmakla, *zamata kadar* ∞ *qadan* şekillerini vücûda getirmiştir.

Kelîme sonunda ise, kendisinden önce bir -s- bulunduğu takdirde -t, düşer; ve bu hâlini, ek getirilince de, muhâfaza eder. Ms.: *dos* 'dost'; *apdes* 'abdest'; *ras* 'rast'; *doslar* 'dostlar'; *rasladım* 'rastladım'; *selbes* 'serbest', kelîmelerinde görüldüğü gibi.

Labiale p, b, v, f

Yabancı kelîmeler dışında kelîme başında, sessiz p-, tek - tük sesli b- nin yerini tuttuğu halde, bâzan da, aksine olarak, yerini, b- ye terketmektedir. Ms.: *pîter* 'biter'; *pîçak* 'bıçak'; *puna* 'buna'; *pu* 'bu' gibi yâhut ta *barmağına* 'parmağına'; *bekmes* 'pekmez'; *bek* 'pek'; *bazar* 'pazar'; *badlıcan* 'patlıcan'; gibi. Kelîme ortasında ise -p- ∞ -b- değişimleri, tesbît ettiğim metinlerde, pek azdır. Ancak, *penpe* kelîmesini, örnek olarak, göstermekle iktifâ edeceğim. Mamafih p- ∞ b- değişmesi bura ağızlarında, Rize ve yöresi ağızlarındaki gibi, kat'î değildir. Her iki telâffuz da câizdir. Fakat p-, yavaş - yavaş, ortadan kalkmaktadır.

Kelîme ortasındaki -b- ∞ -v- değişmesi de aynı durumdadır. Azerbaycanın Gence ve Kars, Muş ellerinin Terekeme ağızlarında, tamâmiyle bir kaide haline gelmiş olan bu değişme, burada kendini, ancak, *buva* < *buba* < *baba* ve *abiğat* < *avukat*, gibi mahdut kelîmelerde göstermektedir. Ekseriyetle, assimilation veyâhut kendinden sonra gelen bir -n-, sesinin, büyük bir ihtimalle arkaya doğru yaptığı bir tesirle, vücûda gelen b- ∞ m- değişmesi, bütün Anadolu ağızlarında, göze çarpacak derecede, bâriz bir şekildedir. Eskişehir ve yöresi ağızlarında, bu hal, salgın bir şekil almamıştır. Ancak, istisnâ teşkil edebilecek: *mindî*, *menefşe* gibi kelîmelerde görülmektedir.

Sessiz spirante f sesi, çift < *çit* kelîmesinde düşmekte, öfke kelîmesinde ise -y- şeklini alarak, *öyke* telâffuz edilmekten başka, büyük bir husûsiyet taşımamaktadır. Daha enteresan olan, b ∞ m değişmesi ise, nazale bahsinde gözden geçirilmiştir.

Nasale ñ, n, m

Velare ñ, birçok iddiâlara rağmen, aşağı-yukarı, bütün Anadolu ağızlarında, kendisini muhâfaza etmiştir. Hele ikinci şahıs

eklerinde, bu hâl; Eskişehir ağızlarında, sâbit bir kâide hâline gelmiştir. Ms.: *devasiñ; hevasiñ; şıfasıñ; çebiñizde, durduğına; eviñde, sareyniñ* ve sâirede olduğu gibi. Aynı şey, ikinci şahıs hâl sîgasında bârizdir. Hele, birinci şahıs hâl sîgası -n olunca, -ñ, ikinci şahısta, ister -istemez, kendisini göstermek mecbûriyetinde kalmaktadır. Ms.: ben *g'eliyon; sen g'eliyoñ* yahut ben *g'edi-yon; sen g'ediyon; sen alıyoñ; sen v'eriyoñ; yâhut* ta, aynı hal sîgasının ikinci şahıs cemi şekli olan *v'eriyosiñiz alıyosiñiz; g'ediyosuñuz*, da, açıktan-açığa, görüldüğü gibi.

Bunun dışında, -ñ-, aslında ñ bulunan kelimelerde de kalmıştır. Ms.: *añıl-; deñiz, yalıñız; señe; öñ, beñiz* ve diğer bâzı kelimelerde görüldüğü gibi. Aksine olarak, aslında ñ mevcûd olan kelimelerden, sâde -n- e kaybolmuşlar da vardır. Ms.: *sonra* ∞ *sorna* ∞ *sora; gönül* ∞ *g'önul* ∞ *göyün* ∞ *g'öynü*, gibi.

Bâzan, ñ, bâzı Anadolu ağızlarında sâbit olduğu gibi, bura ağızlarında da, daha açık bir sûrette ñg halinde telâffuz edilir. Daha fazla, ismin genetik hâline yakışmakla berâber, *evlerinîng, bâlarınîng*; imperatif hâlinde de *ğaldırîng, aldırîng*, göze çarpmaktadır.

Birçok ağızlarda görüldüğü üzere, -n-, bazı kelimelerde düşmektedir. Ms. *ğarafil* ∞ *ğaranfil*. Muayyen bir kurala tâbi olmasına rağmen, bu hâl daha fazla, Azerî ağızlarında da bolca vâkî olduğu gibi, -n- sesinin -ç- yanında yer almasından ileri gelmektedir. Ms, *g'eç* 'g'enç'; *ileçber* 'rençber'.

Labial -m-, -p-, -b-, -m- gibi sesler önünde gelen -n- ∞ -m- değişmesi bugünkü edebî şivemizde de kullanılan kelimelerde, kendisini muhâfaza etmiştir. Ms.: *domuz, zümbül, pempe, g'öynek* ve ilââhiri gibi.

Liquide l, l', r

Liquide laterale l, umûmiyetle, türkçemizde olduğu gibi, kelime kök ve ekinin kalın veyâhut inceliğine göre, ya kalın yahut ta ince telâffuz edilmektedir. Halbuki, Anadolu ağızları, bu umûmî kaide dışında, sonu -l ile biten, tek heceli, bir çok isimlerde, kalın köklerde bile bu -l yi yumuşak -l' ye kalbetmektedirler. Ms.: *dal'* 'dal (ağaç)'; *şal'* 'şal', kelimelerinde olduğu gibi. Diğer ağızlarda, aynı kaideye uyan *bal, şal*, ve sâire gibi kelimeler de buraya dâhildirler. Şahsî kanaatime göre, bu isimlerdeki -l ∞ l' hâdisesi, analoji üzerine, aynı şekil ve telâffuzdaki yabancı kelî-

melerden ileri gelmiş olsa gerektir. Fakat, bunun dışında, l' hâdisesi assimilation bahsinde tebârüz ettirildiği üzere, Eskişehir ağızları için, en karakteristik örneği teşkil etmektedir.

Kelime orta ve sonundaki -l-, -l düşmesi mes'elesine gelince, bu: *atmış* < *altmış*; *ğakdım* < *çalkdım*; *aba* < *abla*; *omamı* < *olmaz mı*; *gocatdı* < *çocalttı*; *nası* < *nasıl*; *cüme* < *cümle* ve emsâli gibi kelimelerde, intizamsız bir sûrette, vâkî olduğu halde, g'el-fiilinin imperatif şeklinde, dâimâ düşerek g'e telâffuzunu almaktadır.

Aynı guruba dâhil, liquide dental r, yalnız *yar'* kelimesine mahsus olarak yumşak r' ile telâffuz edilmektedir. Bu husûsiyet, şark vilâyetleri hâriç, bütün Anadolu ağızlarında mevcuttur. Kendisinden önce veyâ sonra gelen kelimelerde, mevcut bâzı konsonant unsurlarının tesirile, *kadar* < *ğadar* kelimesindeki -r ise yerini ya -n, yada -m'ye terketmektedir. Ms. *zamata* *ğadan*, bu *ğadam-mahluk* terkiplerinde görüldüğü gibi. Birçok ağızlarda, aynı kelime -r'in düşürülmesi ile, *ğada* hâlinde telâffuz edilir ki, bu şekil daha fazla tercih edilmektedir.

r ∞ l değişmesi, nisbeten, daha fazla, göze çarpmaktadır. Isparta ağızlarında, bu hal, bilhassa gerundium -*arağ* -*erek'*te -*alağ*, -*elek'*te, bâriz, bir husûsiyet hâlini aldığı halde, burada, ancak bâzı ağızlarında, *deyelekden* < *deyerekten*; *alalağ* < *alaraq*, kabîlinden olmak üzere, çok dar bir muhit içerisinde, kendisini muhâfaza edebilmiştir. Aynı değişmenin, dağınık haldeki yayılımı ise: *ileçber* < *ireçber* < *rençber*; *ğayli* < *ğayri*; *selbest* < *serbest*; *ledif* < *redif*; *hançel* < *hançer*; *melhem* < *merhem*; *bilâder* < *birâder* ve emsâli kelimelerde görülmektedir. Bunu, sâbit bir kural olarak telâkkî etmek, doğru değildir. Zîrâ, aynı ağızda, her iki telâffuz şekli de mevcuttur.

Balıkesir ağızları için, muayyen bir husûsiyet olarak sayılabilecek hallerden biri de, bolca denecek kadar, -r-, -r düşürülmesi yoluna gidilmesi keyfiyetidir.

Cenup ağızları için, önemli bir keyfiyet sayılan, -r-, -r düşürme hâdisesi, Eskişehir vilâyetleri ağızlarında da bolca yer bulmuştur. Hele: *vâ* < *var*; *vê-* < *ver-*; *vêdi* < *verdi*; *vâdı* < *vardı*; *vamıyanın* < *varmıyanın*; *vemissin* < *vermişsin*; ve *bi* < *bir*, kelimelerinde bu hâl, âdetâ bir kural derecesine vardırılmıştır. Aynı şey: *getir-*, *götür-* ve *otur-* fiillerinin imperatif hallerinde, görülmektedir. Ms.: *geti* < *getir*; *götü* < *götür*; ve *otu* < *otur*, gibi. Eskişehir için bir orijinalite teşkil eden, -*yorur*, -*yor* presens sîgaları, tasrif hallerinde, haploloji yolu ile birinci sîganın 3.,

ikinci sîganın ise bütün şahıslarında -r'i atmakla, yukarıdaki kaideye sâdik kalmıştır. Ms.: *geliyoru* < *geliyorur*; *alıyôru* < *alıyôrur*; *tikiliyoru* < *dikiliyor* ve *ben alıyom* ∞ *alıyon*; *sen alıyôñ*; *o alıyo* ∞ *alıyôru* ∞ *alıhori* (?)¹; *biz alıyoz*; *siz alıyôsîñiz*; *onlar alıyôl-ler*'de olduğu gibi. Yâhut diğer *olmuyu* < *olmuyor*; *varıyo* < *varıyor*; *gidiyôsüñ* < *gidiyorsun*; *varmıyoğu* < *varmıyor ki*; *gıtmeyôsüñ* < *gıtmeyorsun*; *gôrğmeyo* < *gôrğmayor*; *ağmeyo* < *ağmıyor*; veyâhut ta, yine aynı vilâyetin, bâzı ağızlarındaki: *geliya* < *geliyo* < *geliyor*; *gelmiya* < *gelmiyo* < *gelmiyor*; *çıkmiya* < *çıkmiyo* < *çıkmiyor*; *deyyo*; *deyyo* ve ilââhiri gibi şekillerinde göze çarptığı gibi.

Eskişehirin, bilhassa, Sivri Hisar kazâsının bâzı ağızlarında, -r, müzârî fiil şeklinin 3. şahıs müfret ve ceminde, tamâmiyle düşürülmektedir. Ms.: *mil'l'endiri*; *ye'l'endiri*; *esdiri* < *esdirir*; *veri* < *verir*; *getiri* < *getirir*; *getiril'e* < *getirirler*; *verişil'e* < *verirler*; *düşel'e* < *düşerler*; *ğalilla* < *ğalırlar*; *varıkan* < *varırken*, gibi.

Nihâyet -r-, -r, intizamsız bir halde, bâzı kelimelerde düşmektedir. Ms. *sona* < *sonra*; *çikin* < *çirkin*; *aslan* < *arlan*; *samsak* < *sarımsak*; *otumuş* < *oturmuş*; *ğada* < *ğadar*, gibi. Fakat, bu hâl umûmileşmiş bir durum almaktan uzak kalmıştır.

Africate ç, c

O kadar büyük değişiklik göstermemektedir. Yalnız, *gücücük* < *kücücük* kelimesinde, ç > c olduğu halde, aksine olarak, *seççade* > *seccade* ve *hançel* < *hançer* ve emsâli kelimelerde c > ç olmuştur. Daha kat'i ve daha muntazam bir şekilde, tek heceli kökler sonundaki -ç'ler -ş'ye kalbolmuştur. Ms. *üş* < *üşç*; *heş* < *heç*; *ğoş* < *ğoç*; *saş* < *saç*; *uşkur* < *uçkur*; *âğış* < *âğıç*; *ğaş-* < *kaç-*; *uş-* < *uç-*; *aş-* < *aç-*; *iç-* < *iş-* ve diğerlerinde olduğu gibi. Fakat vokalle başlayan ek getirilince, kelime derhal aslındaki «c» yi muhâfaza eder. Bu hal, aşağı-yukarı, bütün Anadolu ağızları için cârîdir.

Sibilante s, z

Sesli sibilante s- bilhassa, yabancı kelime başında, bâzan, kendisini muhâfaza edemiyerek, yerini kolayca z-'ye terkettiği halde, ms. *zevda* < *şevda*; *zûmbül* < *sûnbül*; *zerhoş* < *serhoş*; *zof-*

¹) Eskişehir Lisesi türkçe öğretmeni Cemal Duru beye göre, Mihaliççik kazası köylerinden bâzılarında presens sîgası *hori* imiş. Ms.: *gelihori*, *gedihori*, gibi. Fakat ben bu telâffuz şekline rastlayamadım.

ra < *sofra*; *zahib* < *sahip* ve emsâlinde olduğu gibi, aksine olarak kelime sonundaki *z*-ler de sessizleşerek bazı hallerde *s*-ye doğru, bir telâffuz temâyülü göstermektedir. Ms. *yemes* < *yemez*; *bekmes* < *pekmez*; *çekmes* < *çekmez* ve sâirede görüldüğü gibi. Ayrıca, tek bir kelimedede olmak üzere, düşer: *ğı* < *giz*, gibi.

Y sesi

Dikkati çekecek halleri yoktur. Prothése ve Epenthése olarak, bura ağızlarında, rol oynamaz. Yalnız, *qoy*-da düşerek *gö*-olmuştur. *Buğday*, *ağşam* kelimelerinde *-ğ*-'ın yerini tutarak, *buyday*, *ayşam* telâffuz şekillerini doğurmuş, aynı sûretle, *eksik* < *eyşik* ve *kahve* < *gayfe* kelimelerini de değiştirmiştir. Yardımcı vokal olduğunda, Anadolu ağızlarındakinden farklı bir değer, meydana koyamamıştır.

Assimilation

Anadolu ağızlarının kolayca hazmettikleri bir hâdisedir. Fizyolojik telâffuz cihâzına en kolay gelen de, galiba, budur. Her ferd, bu hususta, kendini hür sayarak, muhtelif konsonların birbirini assimile etmesinde bir gayri tabiiyet görmemektedir. Şema hâlinde, bunlar şöyle, gelişi-güzel bir sıraya konabilirler:

1. nn < nl.

Pehlivanlar < *pehlivanlar*; *bunnar* < *bunlar*; *oğlannar* < *oğlanlar*; *günnerdi* < *günlerdi*; *deliğannı* < *delikanlı*; *ğarannık* < *qaranlık*; *ünne-* < *ünle-*; *ğannarı* < *qanları*; *ğoyunnar* < *qoyunlar*; *annatdı* < *anlattı* ve saire.

1. nn < gn

Inne < *igne*

3. l' < rl

Bu nevi assimilation hâdisesi, Eskişehir vilâyeti ağızlarının, en bâriz hususiyetlerinden biri olup, hatırladığıma göre, pek nâdir Anadolu ağızlarında, rastlanan enteresan bir keyfiyettir. Başlıca değeri ve şekli, *-l-* tesiriyle arkadan öne doğru assimile edilen *r* sesi, *-l-* ye dönmekte, ve her ikisi de *-l'* şeklinde yumuşayarak, ekseriyetle kendilerinden sonra gelen, ses komplekslerini de yumuşatmaktadırlar. Ms. *ğal'lerim* < *qarılarım*; *bağril'ler* < *bağrırlar*; *yapal'ler* < *yaparlar*; *salıyol'ler* < *salıyorlar*: Bununla berrâber, *dutal'lar* < *tutarlar*; *yaqal'ardı* < *yakarlardı*; *boğuşul'*

l'amış < boğuşurlarmış, pal'l'a- < parla-; tal'l'a < tarla. Yâhut, yumuşak köklerde olmak üzere: *yilli < yerli; dellēdi < derler idi; çekiyol'l'er < çekiyorlar; yiyol'l'er < yiyorlar* ve ilâhara.

4. ss < ks

Yüssük < yüksük.

5. ss < zs.

Olmassa < olmazsa; vēmessin < vermezsin; ğassın < kazsın; bulmassan < bulmazsan; almassan < almazsan ve ilâhara.

6. ss < ts

Ğissin < gitsin.

Dissimilation

Pek azdır ve hatta nâdir hallerde görülmektedir.

Métathèse

Az önemi olan, bu konson yer deġiştirmesi hâdisesi, başlıca aşağıki misallerde görülür :

1. vr < rv: *devriş < derviş; kevrân < kervân.*

2. vl < lv: *yavlar - < yalvar -.*

3. rn < nr: *sorna < sonra.*

4. lm < ml: *çölmē < çömleġe.*